

СУЧАСНІ ПІДХОДИ ДО ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ

О.В. Шестопалюк

Анотація. В статті проаналізовані вітчизняні і зарубіжні педагогічні підходи, які можуть бути покладені в основу розробки технології розвитку громадянської компетентності майбутніх фахівців: системний, акмеологічний, діяльнісний, особистісний, компетентнісний, цивілізаційний, соціоцентричний.

Ключові слова: громадянська компетентність, громадянське виховання, педагогічні підходи, педагогічна система.

Аннотация. В статье проанализированы отечественные и зарубежные педагогические подходы, которые могут быть положены в основание разработки технологии развития гражданской компетентности будущих специалистов: системный, акмеологический, деятельностный, личностный, компетентностный, цивилизационный, социоцентричный.

Ключевые слова: гражданская компетентность, гражданское воспитание, педагогические подходы, педагогическая система.

Summary. The paper explores the domestic and foreign pedagogical approaches which technology of development of civil competence of future specialists can be based: system, acmeological, activity, personality, competence, civilization, sociocentric.

Key words: civil competence, civil education, pedagogical approaches, pedagogical system.

Постановка проблеми. Становлення української державності, розбудова громадянського суспільства, інтеграція України у світове та європейське співтовариство передбачають орієнтацію на Людину, її духовну культуру й визначають основні напрями модернізації професійної підготовки майбутніх фахівців. Ідеалом виступає різнобічно розвинений національно свідомий, життєво компетентний громадянин, здатний до ефективної реалізації власних громадянських прав та обов'язків. У цьому контексті важливого значення набувають дослідження педагогічних засад розвитку громадянської компетентності майбутніх фахівців, їх готовності активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки у суспільно-політичній та професійній діяльності.

Загалом можна виокремити кілька основних причин, якими актуалізуються проблеми розвитку громадянської компетентності в сучасному українському суспільстві, а саме: поява несприятливих соціальних умов, які негативно позначаються на свідомості і почуттях громадян; пред'явлення суспільством нових вимог до особистості, котрі впливають з реалій сучасного соціально-економічного розвитку країни; деформація процесу соціалізації, зумовлена руйнуванням і девальвацією системи традиційних цінностей, розривом наступності поколінь, загостренням соціальних суперечностей у суспільстві; падіння освітнього і культурного рівня підростаючого покоління, що знаходить свій вияв у погіршенні соціально-моральних та інших характеристик; проведення реформ, які зумовлюють деформації у виховній роботі з молоддю, що виявляється, зокрема, в переоцінці ролі освіти і явній недооцінці ролі виховання. Більшість обґрунтованих у радянській педагогіці шляхів і методів формування громадянської свідомості молоді у сучасних умовах засвідчили свою неадекватність і неефективність. Необхідні пошуки нових підходів до розвитку громадянської компетентності, котрі б відповідали сучасним реаліям і потребам педагогічної практики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній педагогічній науці останніх десятиліть спостерігається своєрідний сплеск інтересу до громадянської проблематики і пов'язане з цим суттєве збільшення кількості емпіричних досліджень, в яких пропонуються різні шляхи і моделі формування громадянської свідомості молоді. Різні аспекти громадянського виховання і формування громадянської компетентності особистості розглядалися у працях багатьох вітчизняних і зарубіжних педагогів (Т. Абрамян, В. Андрущенко, Є. Барбіна, І. Бех, М. Боришевський, Г. Васянович, О. Волжина, О. Газман, І. Зязюн, К. Гаджиєв, Ж. Завадська, В. Ігнатченко, О. Кoberник, В. Кремень, А. Кузьмінський, П. Лосюк, В. Лутай, Т. Мотренко, Н. Ничкало, О. Песоцька, В. Поплужний, В. Радул, М. Рогозін, Л. Стадник, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Г. Гармаєв, Р. Хмелюк, Н. Царьова, К. Чорна та ін.). Досліджувалися, зокрема, проблема формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу (М. Михайліченко); особливості формування громадянських якостей старшокласників в умовах полікультурного регіону (М. Рудь); питання

формування громадянської самосвідомості старшокласників засобами символіки народного мистецтва України (О. Красовська); теоретичні засади формування громадянської культури учнів (Н. Дерев'янка); організаційно-педагогічні засади громадянської освіти старшокласників у навчально-виховному процесі загальноосвітньої школи (П. Вербицька); шляхи громадянського виховання учнів основної школи в позаурочній діяльності (Л. Рехтета), громадянське виховання старшокласників у процесі історико-краєзнавчої діяльності (О. Кошолоп).

Значна кількість емпіричних досліджень, присвячених проблематиці формування громадянської свідомості особистості, актуалізує потребу в систематизації та узагальненні отриманих результатів. Передусім належить визначити й проаналізувати сучасні концептуальні підходи до формування громадянської компетентності молоді, з'ясувати можливості їх використання у процесі професійного виховання майбутніх фахівців.

Мета статті полягає в аналізі вітчизняних і зарубіжних педагогічних підходів, які можуть бути покладені в основу розробки технології розвитку громадянської компетентності майбутніх фахівців.

Виклад основного матеріалу. Огляд науково-педагогічних джерел переконує в тому, що однією з найбільш розроблених у сучасній педагогіці є концепція розвитку виховних систем (А. Гаврилін, О. Заславська, В. Караковський, Л. Куликова, Х. Лійметс, Ю. Мануйлов, Л. Новикова, А. Пашков, С. Поляков, Н. Селіванова, А. Сидоркін, Є. Степанов та ін). У працях названих дослідників запропоновано концепцію виховної системи освітньої установи, яка ґрунтується на розумінні виховання як керування процесом розвитку особистості шляхом створення відповідного соціального і предметного оточення.

На думку Л. Новикової, виховна система – це цілісний соціальний організм, котрий функціонує за умов взаємодії основних компонентів виховання (суб'єкти, цілі, зміст і способи діяльності, відносини) і володіє такими інтегративними характеристиками, як образ колективу, його психологічний клімат [9].

А. Сидоркін вважає, що виховна система – це цілісний соціальний організм, упорядкований щодо суперечливої єдності педагогічних і непедагогічних цілей [12].

Різноманіття визначень виховної системи пов'язане з використанням у педагогіці різних підходів до розуміння сутності системи, серед яких можна виокремити:

- структурно-функціональний (дозволяє продуктивно розглядати педагогічні феномени як структурні утворення, котрі складаються із взаємодіючих компонентів, кожен з яких має конкретні функції);
- системно-цілісний (репрезентує кожне педагогічне явище як певну цілісність, котра має особливі цілісні властивості);
- системно-історичний (педагогічний процес розглядається як динамічна система, яка розвивається в просторі й часі і на основі якої можна прогнозувати перспективи її становлення);
- системно-орієнтаційний (окреслює систему, що розвивається на основі певного орієнтаційного поля);
- системно-цільовий (передбачає розгляд системи як оптимального способу досягнення педагогічної мети);
- системно-смісловий (розглядає систему як спосіб визначення й узгодження смислів і цінностей учасників педагогічного процесу);
- системно-аналітичний (трактує систему як оптимальний спосіб визначення суперечностей, протиріч, якими ускладнюється становлення і вияв цілісного педагогічного процесу);
- синергетичний (розглядає будь-який педагогічний феномен як складну внутрішньо суперечливу систему, що самоорганізується);
- системно-парадигмальний (визначається специфіка педагогічних систем у межах певного парадигмального простору).

В. Караковський, Л. Новикова, Н. Селіванова виокремлюють такі компоненти виховної системи: 1) цілі, виражені вихідною концепцією (тобто сукупністю ідей, для реалізації яких вона створюється); 2) діяльність, котрою забезпечується реалізація цілей; суб'єкт діяльності, котрий її організує і водночас бере в ній участь; 3) відносини, які народжуються в діяльності і спілкуванні, інтегруючи суб'єктів у певну спільноту; 4) середовище системи, яке стало здобутком суб'єктів; 5) керування, котрим забезпечується інтеграція компонентів у цілісну систему; також і розвиток системи [4, с. 43].

Розглядаючи виховну систему як ієрархічну полісистему, можна виокремити три її підсистеми: педагогічне спілкування, спільна діяльність, цілісний педагогічний процес. Сукупність трьох рівнів виховної системи породжує інтегративну властивість, яка виявляється в характері соціокультурного середовища, в котрому у свою чергу можна виділити три аспекти: духовно-змістове оточення, в якому перебувають усі суб'єкти освітнього процесу; спілкувально-поведінкове оточення (традиції й закони

життя, стилі взаємовідносин, культура спілкування і поведінки); процесуально-технологічне оточення (сукупність методів і прийомів, технологій взаємодії – спілкування і спільної діяльності).

У сучасній педагогічній літературі, крім системного, розглядається акмеологічний підхід, який може бути покладений в основу розвитку громадянської компетентності молоді [1, 3, 5]. Акмеологія, як відомо, займається цілісним вивченням людини як творця, носія творчого потенціалу, самовдосконалення, життєдіяльності в суспільстві. Об'єктом акмеологічного підходу до громадянського виховання слугують чинники, які сприяють або ж перешкоджають досягненню вищих результатів як окремими особами, так і колективом, пошук фундаментальних закономірностей у сфері освіти, шляхів подолання суперечностей між зростаючими завданнями виховного процесу й розвитком особистості в інституціалізованих системах соціалізації.

Акмеологічний підхід виступає методологічною підставою формування громадянської компетентності як поетапного наближення особистості до вершинного рівня розвитку (акме) відповідно до основних положень і принципів акмеології (особистісним, суб'єктивним, життєдіяльності, активності, потенційності, моделювання, оптимізації, операційно-технологічним, зворотного зв'язку). При цьому громадянськість виступає міждисциплінарною категорією, до понятійного змісту якої кожна з наук вносить свою характеристику, що дозволяє визначити громадянськість як складне інтеграційне соціально-психологічне утворення, яке формується в результаті стихійного і цілеспрямованого розвитку особистості.

З точки зору акмеологічного підходу ціннісні орієнтири, або ідеали, людини можна умовно об'єднати в три своєрідні ряди:

1. Ідеали, пов'язані з особистим життям, з власним «Я»: особисте, сімейне благополуччя, кар'єра, особисте щастя. Такі напрями виховання, як фізичне, моральне, сімейне, економічне та інші, покликані підготувати особистість до розв'язання цього пласту життєвих завдань.

2. Ідеали суспільні: інтереси певного соціального прошарку, благополуччя нації, держави. Для досягнення цього рівня особистісного зростання виконуються певні завдання екологічного, патріотичного, трудового, політико-правового та інших напрямів виховання.

3. Вищі ідеали, на рівні яких відбувається повна реалізація ідей морального й громадянського виховання.

Аналіз понять «громадянин» і «громадянськість» у контексті акмеологічного підходу дає можливість виділити низку ознак, якими характеризується зріла в громадянських вимірах особистість: здатність піднятися до інтересів усього людства; вміння не тільки панувати, але й підкорятися; достойне послуговування почуттями власної гідності; наявність внутрішньої волі, трансформованої в самодисципліну і добровільну лояльність; здатність бути справжнім суб'єктом правових відносин; шанобливе і довірливе ставлення до інших людей і до обраної влади; здатність сприймати свої права як обов'язки і свої обов'язки як права.

Значними можливостями ефективно організації громадянського виховання молоді та розвитку її компетентності володіє діяльнісний підхід, який ґрунтується на принципах розвитку та історизму, предметності, активності, інтеріоризації та екстеріоризації, єдності внутрішньої і зовнішньої діяльності. У працях А. Петровського, О. Асмолова, О. Бодальова, Д. Фельдштейна діяльнісний підхід є визначальним у розумінні природи особистості, її розвитку. Ключовою вважається теза про розвиток особистості в процесі діяльності.

Продуктивність особистісно-діяльнісного підходу значно зростає тоді, коли він інтегрується з ідеями особистісно орієнтованого підходу [2; 11]. Загальнопедагогічна теорія особистісно орієнтованого підходу в освіті та вихованні має кілька напрямів розвитку: антропоцентричний (К. Роджерс); психолого-педагогічний, заснований на принципі суб'єктивності (І. Якиманська); концепцію ситуаційного розвитку особистості (В. Серіков); концепцію проектування особистісно орієнтованого навчання (М. Алексєєв); культурологічну концепцію особистісно орієнтованої освіти (О. Бондаревська).

Загальна основа названих концепцій полягає в орієнтації на розвиток іманентних особистісних задатків людини і може зреалізуватися завдяки: інформуванню особистості про факти, які важливі для громадянської освіти; опорі на особистісний досвід тих, кого навчають; актуалізації особистісно важливого ставлення молоді до знань і способів набуття їх як умови розвитку самостійного мислення; створенню виховного простору як умови розвитку універсальних особистісних здібностей; використанню особистісно орієнтованих ситуацій як засобу формування суб'єктивного досвіду; проектуванню особистісно орієнтованого виховання, основу якого становить цілеспрямований відбір змісту, котрий має для суб'єктів педагогічного процесу особистісний сенс; наданню пріоритету завданням виховання; недирективності, діалогічності позиції педагогів у виховній роботі.

Основним методом особистісно орієнтованого виховання вважається «педагогічний супровід і підтримка історії становлення і саморозвитку особистісного образу людини» [2, с. 30]. При цьому головною особливістю особистісно орієнтованої стратегії є створення культуровідповідного виховного середовища, яке виявляється сприятливим для того, щоб вихованці не тільки здобували певну суму знань про громадянськість і позиції громадянина, але й на основі особистого досвіду застосовували свої знання, набували «специфічних особистісних функцій – вибірковості, смисловизначення, вольової саморегуляції, соціальної відповідальності, креативності, автономності» [11, с. 33].

Синтезуючи зміст діяльнісного й особистісно зорієнтованого підходів, можна стверджувати, що методологічною основою сучасної системи формування громадянської компетентності молоді є діяльність і розвиток особистості за допомогою формування індивідуального досвіду в організованому соціально-виховному середовищі.

Останнім часом з'явилися педагогічні дослідження, в яких проблематика громадянського становлення особистості розглядається у руслі компетентнісного підходу [8; 10]. Сучасні дослідники компетентнісний підхід трактують як спрямованість освітнього процесу на формування та розвиток ключових (базових, основних) і предметних компетентностей особистості [6, с. 64]. Результатом такого процесу є формування загальної компетентності як інтегрованої характеристики особистості, що містить знання, уміння, ставлення, досвід діяльності й поведінкові моделі.

Г. Халаж розглядає компетентнісний підхід як відповідь на виклики, що стоять перед Європою (збереження демократичного відкритого суспільства, мультилінгвізм, мультикультура, нові вимоги ринку праці, розвиток комплексних організацій, економічні зміни і ін.). В. Хутмахер наводить прийняте Радою Європи визначення п'яти ключових компетенцій:

- політичні і соціальні компетенції, такі як здатність нести відповідальність, брати участь в прийнятті групових рішень, ненасильницьки вирішувати конфлікти, брати участь в підтримці і поліпшенні демократичних інститутів;

- компетенції, пов'язані з життям в багатокультурному суспільстві; для того, щоб контролювати прояви расизму і ксенофобії, розвиток клімату нетолерантності, освіта повинна «оснастити» молодих людей міжкультурними компетенціями, такими як прийняття відмінностей, повага інших і здатність жити з людьми інших культур, мов і релігій;

- компетенції, що відносяться до володіння усною і письмовою комунікацією, які особливо важливі для роботи і соціального життя;

- компетенції, пов'язані із посиленням інформатизації суспільства, оволодінням новими інформаційними технологіями, розумінням їх слабких і сильних сторін, критичним ставленням до інформації, поширюваної мас-медійними засобами і рекламою;

- здатність вчитися впродовж життя як основа безперервного навчання в контексті як професійного, так і соціального життя [14, с. 11].

Очевидно, що перші два види компетенцій, які стосуються сфери соціальних стосунків, змістовно можуть розглядатися як складові громадянської компетентності особистості.

На наш погляд, звернення до компетентнісного підходу є необхідним у контексті формування громадянської свідомості та досвіду соціальної поведінки майбутніх фахівців. Варто наголосити, що громадянська компетентність передбачає не тільки засвоєння відповідних знань і умінь, а й розвиток здатності оперативного застосування їх у реальному житті для розв'язання конкретних проблем.

Наростання могутніх інтеграційних процесів, котрі простежуються як у планетарних масштабах, так і в межах локальних співтовариств, спричинило до виникнення ще одного підходу до громадянського становлення особистості – цивілізаційного, який, на думку Г. Корнетова «сприяє розгляду історико-педагогічного процесу з урахуванням специфіки типових для даних типів суспільств соціальних і культурних зразків, акцентує увагу на виділенні обумовлених ними стереотипів постановки і вирішення проблем» [7, с. 25].

Мимовільно людство виявилось втягнутим у досить суперечливий процес творення єдиної, масштабної, стандартизованої і поставленої на налагоджений регенераційний потік суперцивілізації. Всі сфери людського буття, соціального та індивідуального, від економіки і політики до релігії і найтонших моментів духовного життя окремо узятій особистості виявилися втягнутими у вир інформатизованого суспільства, котре на рівні як масової свідомості, так і в рамках теоретично аргументованих соціологічних схем вбачає основу свого благоденства винятково у вигляді високоінтегрованих суспільних структур. Цікавою ідеєю авторів цивілізаційного підходу з його глибоким гуманістичним підґрунтям є думка про те, що світове співтовариство в цілому і локально-державні його ланки повинні на різних рівнях і неоднаковими засобами, за допомогою різних методичних прийомів ставити «на потік» таке навчання і виховання, яке так чи інакше

орієнтуватиметься у своїй вищій і кінцевій меті на «продукування» носіїв планетарної свідомості, виховання по-громадянському організованої особистості в найширшому сенсі цього слова – громадянина світу.

Як би не розрізнялися в деталях концепції громадянського виховання, метою в кожній із них визначається особистість, здатна жити в суспільстві, компетентно реалізуючи свої громадянські права та обов'язки. Ставлення до самого себе як до члена суспільства, ставлення до оточуючих осіб як до соціально важливих суб'єктів, нарешті, ставлення до суспільства в цілому – в цьому основа соціоцентричного підходу до розвитку громадянської компетентності особистості.

У другій половині ХХ століття в зарубіжній педагогіці набула поширення теорія соціалізації особистості, якою увага дослідників акцентувалася на вивченні проблем адаптації й інтеграції індивіда в культурному середовищі шляхом інтеріоризації суспільних цінностей, норм, традицій (В. Кукартц, К. Ленгтон, К. Молленхауер, Ф. Найхард, Т. Парсонс, Р. Прінт, А. Роберт, Х. Фенд і ін.). Завдання громадянського виховання полягало в забезпеченні соціальної адаптації молоді, в її безконфліктному входженні до системи соціальних відносин, формуванні соціальної мобільності, здатності правильно розуміти своє середовище, а також тверезо оцінювати свої можливості, контролювати потреби, знаходити способи розумного подолання виникаючих суперечностей.

У 80-х роках ХХ ст. у громадянському суспільстві розвинених країн світу склалася парадоксальна ситуація: постіндустріальний рівень їхнього розвитку характеризувався, з одного боку, загальним ростом духовних потреб, а з іншого – падінням моральності. З метою забезпечення соціальної стабільності західнонімецькі соціологи й педагоги рекомендували ширше використовувати форми громадянського виховання, які поєднують інтелектуальний розвиток з розвитком соціальних контактів між молоддю: форми спільної позанавчальної діяльності, самоврядування, а також регулярне оцінювання не тільки індивідуальних, але й групових успіхів, проведення спільного аналізу причин конфліктів і пошуку найбільш розумних шляхів їхнього подолання. Стверджується, що систематичне застосування зазначених заходів сприятиме розвитку найважливіших знань, умінь, навичок соціальної поведінки: вияв поваги й терпимості до інших громадян і їхніх прав; розуміння і цінування як власної культури, так і культури інших соціальних та етнічних груп; розуміння моральних цінностей, етики поведінки; уміння визначати свою поведінку з урахуванням соціального, культурного й етнічного оточення.

У річищі соціоцентричного підходу розвиваються концепції державного громадянського виховання: політичного виховання молоді в дусі соціального партнерства і «конструктивної недовіри до влади» (Т. Вільгельм); відданості державі (Т. Літт, Е. Шпрангер, Е. Венігер); політичного виховання за умов «сформованого суспільства» (А. Бергштрессер); виховання для світу і створення «педагогіки миролюбства» (Г. Ассель, Ф. Мінсен). Зауважимо, що сучасні зарубіжні концепції громадянського становлення особистості відображають національно-культурну своєрідність кожної країни, дещо по-своєрідному розставляють акценти в розумінні пріоритетних завдань громадянського виховання. У США, зокрема, насамперед ставиться мета формувати відповідальність людини за долю демократичного суспільства, в Європі пріоритетне значення надається вивченню прав людини. Порізному трактується також співвідношення між патріотизмом і громадянськістю. Найчастіше громадянськість розуміється як морально-політична якість. Акцент робиться на тому, що громадянськість «підсилюється» патріотизмом: патріот сповнений любові до своєї батьківщини, а громадянин усвідомлює свої обов'язки перед нею.

Визначаючи стратегію громадянського виховання та розвитку громадянської компетентності молоді, закордонні педагоги стверджують, що шлях до формування «гарного громадянина» повинен пролягати через інформацію й освіту, розвиток свідомості, здатності до критики і досвіду подолання протиріч, творчої активності, оволодіння навичками самостійного прийняття рішень у культурній, соціальній, економічній і політичній галузях.

На сучасному етапі розвитку західноєвропейського суспільства виявляється тенденція посилення орієнтації на громадянське виховання в парадигмі корисності демократичній державі. Такі концепції опрацьовуються К. Кроковим, Г. Рормодером, К. Штейнбухом, І. Штраусом, Б. Шпрінгером (ФРН), Л. Вільсоном, Дж. Конантом, Р. Хессом, Дж. Торні (США) [13] та ін.

За умов конвергенції світових соціально-політичних систем ідеал «гарного громадянина» багато в чому схожий до того, що простежується в передових країн, передбачає сформованість таких якостей особи: прийняття демократичних цінностей, законслухняність, відповідальне ставлення до громадянських обов'язків, економічна грамотність, розуміння соціальних процесів і устрою політичної влади, участь у громадських справах, здатність протистояти пропаганді, турбота про національні

ресурси, готовність до самопожертви в ім'я національних інтересів, патріотизм, схильність до того, щоб діяти спільно і на загальне благо.

Одним із прикладів успішної практичної реалізації завдань формування «гарного громадянина» може слугувати соціально-педагогічний досвід США, в якому особливо важливою вважається практика залучення громадськості до виховання і керування педагогічним процесом. Демократична громадськість, активно протидіючи надмірному втручання адміністративних органів у життєдіяльність освітніх закладів, обмеженню їх автономії, проводить постійний контроль за діяльністю як верховної, так і місцевої влади, використовує всі наявні можливості, щоб тільки вплинути на формування національної політики соціалізації і громадянського виховання підростаючих поколінь. Таким чином, у процесі підготовки громадян у закордонних країнах важлива роль надається освітнім закладам, які розглядаються як своєрідна модель «великого» суспільства, в якому здобувається досвід соціалізації, засвоюються знання, вміння, навички, потрібні для входження у світ. Ознайомлення з концептуальними засадами і практичним досвідом громадянського виховання в передових західноєвропейських країнах і США дозволяє дійти висновку, що на сучасному етапі зарубіжна теорія і практика громадянського виховання розвиваються у напрямі пошуку ефективних засобів керованої соціалізації особистості.

Висновки. Отже, аналіз педагогічної літератури свідчить про існування у вітчизняній і зарубіжній педагогіці низки підходів, які можуть бути покладені в основу формування громадянської компетентності майбутніх фахівців: системний, акмеологічний, діяльнісний, особистісний, компетентнісний, цивілізаційний, соціоцентричний. Лише комплексне їх врахування у процесі конструювання педагогічної технології розвитку громадянської компетентності може забезпечити ефективну підготовку майбутніх фахівців до успішного застосування громадянських знань і умінь у різноманітних життєвих ситуаціях та професійній діяльності.

Література

1. Бодалев А. А. Акмеология как учебная и научная дисциплина / А. А. Бодалев. – М.: РАУ, 1993. – 288 с.
2. Бондаревская Е. В. Методологическая стратегия личностно-ориентированного воспитания / Е. В. Бондаревская // Известия РАО. – 1999. – С.23-32.
3. Деркач А. А. Акмеология: личностное и профессиональное развитие человека. Книга 1. Методолого-прикладные основы акмеологических исследований / А. А. Деркач. – М., 2000. – 266 с.
4. Караковский В. А. Воспитание? Воспитание... Воспитание!: Теория и практика школьных воспитательных систем / В. А. Караковский, Л. В. Новикова. – М.: Педагог. общ-во России, 2000. – 256 с.
5. Князев А.М. Акмеологические основы воспитания гражданственности / А. М. Князев // Акмеология. – 2007. – №4. – С. 33-38.
6. Компетентнісний підхід у сучасній освіті: світовий досвід та українські перспективи: Бібліотека з освітньої політики / Під заг. ред. О.В. Овчарук. – К.: «К.І.С.», 2004. – 112 с.
7. Корнетов Г. Б. Всемирная история педагогики : Цивилизационный подход / Г. Б. Корнетов // Педагогика. – 1995. – № 3. – С. 23-29.
8. Михайличенко М. В. Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / М. В. Михайличенко. – Кіровоград, 2007. – 22 с.
9. Новикова Л. И. Воспитательная система: исходные позиции / Л. И. Новикова // Советская педагогика. – 1991. – № 11. – С. 28-35.
10. Пометун О.І. Компетентнісний підхід – найважливіший орієнтир розвитку сучасної освіти / О.І. Пометун // Рідна школа. – 2005. – №1. – С.65-69.
11. Сериков В. В. Личностно-ориентированное образование: от теории к системе работы учителя / В. В. Сериков // Известия РАО. – 1999. – № 3. – С. 33 – 40.
12. Сидоркин А. М. Методологические функции категории «Воспитательная система школы» / А. М. Сидоркин // Основные направления повышения эффективности педагогической науки : сборник научных трудов. – М.: НИИОП АПН СССР, 1990. – С. 73-79.
13. Якобсон М. А. Теория и практика нравственно-гражданского воспитания старшеклассников в России и США в 80-90-ые годы XX в. : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. пед. наук : 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / М. А. Якобсон. – Ставрополь, 1997. – 20 с.
14. Hutmacher W. Key competencies for Europe // Report of the Symposium Berne, Switzerland 27-30 March, 1996. Council for Cultural Co-operation (CDCC) a Secondary Education for Europe. Strasbourg, 1997. – 112 p.